

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 75 (2024), 127-142.

Geliş/Received: 01.08.2024

Kabul/Accepted: 18.10.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1526632

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TARİHÇİ EFDALEDDİN BEY'E GÖRE OSMANLI'DA DEVLET VE İHTİLAL

ACCORDING TO HISTORIAN EFDALEDDIN, THE STATE AND REVOLUTION IN THE OTTOMAN EMPIRE

SERAP TAŞTEKİN*

ÖZ

Osmanlı Tarihçisi Efdaleddin Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*'nda yayımlanan ve on makaleden oluşan *Osmanlı'da İhtilaller* yazı dizisi, *Küçük Osmanlı Tarihi* kitabı ve *Osmanlı İhtilalleri, Halil-i Ahmer Ne Diyor?* adlı eserlerinde "Osmanlı ihtilalleri" söylemiyle yeniçeri isyanlarını yazmıştır. Bu çalışmada Efdaleddin Bey'in adı geçen eserlerde *ihtilal* kavramına yüklediği anlam üzerinden yönetim, devlet ve askeri isyan algısı ele alınmıştır.

Bu makale, üzerine çok fazla çalışılmış ihtilal ve isyan kavramlarını etraflıca değerlendirip, ayrımlarını ve siyasi teorideki içeriklerini ele almaz, Efdaleddin Bey'deki ihtilal algısı ve belirlediği kapsamıyla sınırlı kalır. Nitekim Efdaleddin Bey, yeniçeri isyanlarını içerik açısından düzeni bozmaya yönelik hareketler; onları etkisiz hale getirmek amacıyla gerçekleştirilen müdahaleleri ise devletin selameti düşünülerek alınan tedbirler olarak tanımlar.

Efdaleddin Bey, sıklıkla merkezdeki güç çatışmalarında taraf olan, bazı zamanlar sefere çıkmak veya talim yapmak istemeyen, çoğunlukla da askeri düzendeki yeniliklere karşı çıkan yeniçerilerin isyanlarını hem devlet aklından kopuk hem de kamu hukukunun dışında değerlendirir. Efdaleddin Bey'e göre padişahlar, devletin selameti adına siyaseten katli yaptıkları gibi, zaruret durumunda kimi zaman doğru vakti bekleyerek; kimi zamansa hızlı bir şekilde isyan edenleri cezalandırır. İsyanların devlet bürokrasisi içindeki, saray yönetimi mücadelesindeki grupların çatışmasına taraf olarak yapıldığı durumlarda isyancı yeniçeriler declassé (sınıfsızlaşmış) değil, bilakis askeri gücünü idari kuvvete dönüştüren bir topluluktur. Dolayısıyla yeniçeri isyanları düzeni bozmaya yönelik ihtilal hareketleridir.

Anahtar Kelimeler: Efdaleddin Tekiner, ihtilal, yeniçeri, isyan, devlet

ABSTRACT

Ottoman historian Efdaleddin Tekiner wrote about the Janissary rebellions with the discourse of "Ottoman Revolutions" in his works titled "Revolutions in the Ottoman Empire", which were published in *Mülkiye Magazine* and consisted of ten articles, the book "Short Ottoman History" and *Ottoman Revolutions and What does Halil-i Ahmer Say?*. In this research, the perception of administration, state and military rebellion was discussed through the meaning that Efdaleddin Bey attributed to this concept of revolution in the works mentioned.

This article does not evaluate the concepts of revolution and rebellion, which have been studied extensively, and does not address their distinctions and their contents in political theory, and remains limited to Efdaleddin Bey's perception of revolution and the scope he determined. In fact, Efdaleddin Bey defines the Janissary rebellions as actions aimed at disrupting order in terms of content; and the interventions carried out to neutralize them as measures taken with the state's well-being in mind.

Efdaleddin Bey evaluates the rebellions of the Janissaries, who often took sides in power conflicts at the center, sometimes did not want to go on expeditions or do training, and mostly opposed innovations in the military order, as both disconnected from state reason and outside of public law. According to Efdaleddin Bey, just as the sultans committed political massacres for the sake of the state's safety, in cases of necessity, they sometimes waited for the right time and sometimes quickly punished those who rebelled. In cases where rebellions took place as a party to the conflict of groups within the state bureaucracy and in the struggle for palace administration, the rebel Janissaries were not declassé (classless), but on the contrary, they were a community that transformed its military power into administrative power. Therefore, Janissary rebellions were revolutionary movements aimed at disrupting order.

Key Words: Efdaleddin Tekiner, revolution, janissary, rebellion, state

* Dr., Selçuk Üniversitesi, seraptastekin@selcuk.edu.tr, ORCID: [0000-0002-0854-8623](https://orcid.org/0000-0002-0854-8623)

Extended Abstract

Efdaleddin Tekiner is one of the late Ottoman historians and the first members of the Ottoman History Council. He was born in Istanbul, received his education in this city, and taught at various schools in addition to his high-level civil service positions. Efdaleddin Tekiner wrote about the Janissary rebellions with the discourse of "Ottoman Revolutions" in his works titled "Revolutions in the Ottoman Empire", which were published in Mülkiye Magazine and consisted of ten articles, the book "Short Ottoman History" and "Ottoman Revolutions, What does Hilali Ahmer Say?". In this study, the perception of government, state and military rebellion was discussed through the meaning Efdaleddin Bey attributed to the concept of revolution in the aforementioned works.

In the study, the concept of rebellion-revolution was evaluated within the framework of Efdaleddin Bey's ideas. Therefore, instead of re-discussing concepts such as revolution, rebellion, and coup and repeating studies in this field, this article focuses on Efdaleddin Tekiner's articles on revolution, and attempts are made to analyze the perception of revolution through military rebellions that he describes as revolutions in his articles and books. This study aims to contribute to the understanding of how the concept is used and evaluated in the articles in line with the author's world of thought, after transcribing Efdaleddin Tekiner's ten-article Ottoman Revolutions article series in Mülkiye Magazine and the entirety of his work titled "Ottoman Revolutions, What does Hilali Ahmer Say?" and the sections in his book "Short Ottoman History" where the concept of revolution is mentioned.

In these articles, in which Efdaleddin Bey examines Ottoman political history according to the period of the sultans, he considers the Janissary rebellions as revolutions because he considers them to be aimed at disrupting the order of the state. In his chronological political history book titled "Short Ottoman History", in his ten-article series titled Ottoman Revolutions in Mülkiye Magazine, he treated military rebellions, most of which developed on the axis of political power conflicts, as revolutions. As an example of late-era Ottoman historiography, Efdaleddin Bey, in line with his statist perspective, treated the rebellions as uprisings against the sultan, apart from evaluating the Ottoman State as a central administration. Efdaleddin Bey's public philosophy did not have the understanding that revolution or revolution was a natural right, and this perspective was reflected in all his writings. In Efdaleddin Bey's evaluations, the Janissaries sometimes created an opportunity environment for themselves from throne struggles, and did not hesitate to use the military power given to them by the state to obtain an enthronement grant or to change the administrators they did not want, or even to enthrone the sultan they wanted. The Janissaries, who had no ideology against the Sultan/administration, rebelled in some periods because they did not like the economic situation or to avoid military training, and sometimes to join the war.

Efdaleddin Bey rarely used the concept of revolution in his writings other than the Janissary rebellion. Only in the Venice section of the Short Ottoman History did the author write that this country tried to weaken the Ottoman Empire by causing a revolution in Mosul and encouraging Skanderbeg in Albania. According to the author, revolutions in which the people took to the streets and sacrificed their lives for their freedom were seen in Europe. All examples of revolutions in Ottoman lands were Janissary rebellions.

Efdaleddin Bey's perception of revolution is the product of its historical context. Apart from the historical use of this concept, the Ottoman Revolutions series focuses on the activities of the rebels aimed at disrupting order. Efdaleddin Bey, who could not put theoretical modern history writing into practice in the series of revolutions, could not avoid exhibiting a statist approach in line with the thought systems that would save the Ottoman State, which was the problem of his age, from collapse. With this approach, in his book Little Ottoman History and in his series of articles in Mülkiye Magazine, he evaluated such uprisings of the Janissaries who reacted to the conditions they were in or were involved in political power struggles within the scope of revolutions aimed at destroying the state. Efdaleddin Bey's perception of the state was that any movement aimed at disrupting order should be suppressed in the harshest way, and the military and bureaucratic apparatus of the state should not go beyond its own borders. In this context, the rebellions that the Janissaries started for various reasons were attempts at revolutions aimed at destroying the state.

Giriş

Efdaleddin Tekiner¹, son dönem Osmanlı tarihçilerinden ve Târih-i Osmânî Encümeni'nin ilk azalarındandır.² İstanbul'da H.1285 yılında doğmuş³, eğitimini bu şehirde almış, memuriyet hayatına Dâhiliye Nezareti'nde başlamış, memuriyetteki üst düzey görevlerinin yanı sıra çeşitli okullarda öğretmenlik yapmıştır. Efdaleddin Bey'in tarihçiliğiyle ilgili bazı çalışmalar mevcuttur. Tayyip Gökbilgin, Efdaleddin Bey'in ölümünden sonra *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nde "Üstad Efdaleddin Tekiner" başlıklı bir makale kaleme almıştır.⁴ Aynı yayında Haluk Şahsuvaroğlu da Efdaleddin Bey'in İstanbul'u yapılarıyla, tarihiyle iyi tanıyan bir tarihçi olduğundan bahetmiş,⁵ Semavi Eyice de aynı sayıda "Efdaleddin Bey" başlıklı makalesinde yazarın hayatını ve çalışmalarını kısaca ele almıştır.⁶

Efdaleddin Bey ile ilgili yapılan en kapsamlı çalışma, Eyüp Baş'ın "Tarih-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine" isimli makalesidir.⁷ Bu makalede Efdaleddin Bey'in kitabı ve dergilerde çıkan makaleleri tam künyeleriyle verilmiş, genel içeriklerinden bahsedilerek, ayrıntısı işlenmemiştir. Makalenin odak noktası olan tarihçiliği bahsinde ise Annales ekolünün etkisinde olduğu ifade edilmiştir. Bu makalede, Efdaleddin Bey'in *Mülkiye Mecmuası*'ndaki yazıları başlıklarıyla verilmiş, ihtilaller ile ilgili genel olarak hangi hareketlerin ihtilal olarak değerlendirileceği konusundaki görüşleri belirtilmekle yetinilmiş, Osmanlı İhtilalleri yazı dizisi kapsamına ele alınmamıştır. Mülkiye Mecmuası ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme yapan ve derginin yayın politikası, yazarların düşün dünyasına ait önemli belirlemeleri bulunan Findley ise hemen her yazarı değerlendirirken, Efdaleddin Bey hakkında herhangi bir görüşü yoktur.⁸ II. Meşrutiyet dergilerine geniş yer veren Hilmi Ziya Ülken de Mülkiye Dergisi'nden yalnızca Mehmet Ali Şevki'nin maarif üzerine makale serisinden, monografik anketten ve Felsefe Semineri'nde verdiği "Tecrübe Sosyolojisi" isimli bir konferansından bahseder.⁹

Literatürden anlaşıldığı gibi, Efdaleddin Tekiner'in Mülkiye Mecmuası'ndaki Osmanlı İhtilalleri yazı dizisiyle ve *Küçük Osmanlı Tarihi*¹⁰ kitabındaki ve *Osmanlı İhtilalleri, Hilal-i Ahmer Ne Diyor?* adlı eserlerinde yeniçeri isyanlarını tamamen ihtilal olarak değerlendirmesiyle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Bu çalışma, yöntem olarak Mülkiye Mecmuası'ndaki Efdaleddin Tekiner'in on makalelik Osmanlı İhtilalleri yazı dizisinin ve "Osmanlı İhtilalleri, Hilal-i Ahmer Ne Diyor?" adlı eserinin tamamının ve *Küçük Osmanlı Tarihi* kitabındaki ihtilal kavramının geçtiği bölümlerin transkripsiyonundan sonra, yazarın düşün dünyası doğrultusunda kavramın makalelerde nasıl kullanıldığı ve değerlendirildiğinin anlaşılmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Efdaleddin Bey'in "ihtilal" kavramına yüklediği anlam güncel siyaset bilimi teorisinin dışındadır. Ayrıca ihtilal kavramı üzerinden teorik bir tartışma da yürütmemiştir. Bu nedenle çalışmada isyan-ihtilal kavramı Efdaleddin Bey'in fikri çerçevesi içinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu makalede ihtilal, isyan, darbe gibi kavramların yeniden tartışılarak bu alandaki çalışmaların tekrar edilmesi yerine, Efdaleddin Tekiner'in ihtilal

¹ Efdaleddin Tekiner'in incelediğimiz makaleleri ve kitabı, soy ismini almadan önce yazıldığı için; çalışmamızda da bu eserleri kaleme aldığı zaman basında yer aldığı gibi "Efdaleddin Bey" kullanılacaktır. Yazarın biyografilerinde Efdaleddin Bey, Efdaleddin Tekiner isimleri geçse de bu çalışmadaki imzası "Efdaleddin" olarak kullanıldığı için bu tercihi doğrultusunda yazar bu isimle tanımlanacaktır.

² Efdaleddin Bey, 1910 yılında Dâhiliye Nezareti Muhâberat-ı Umûmiye İdaresi 3. Şube Müdürlüğü görevindeydi. 7 Temmuz 1911'de Donanma Muâvenet-i Milliye Cemiyeti Komiserliği'nin ardından 15 Eylül 1911'de Târih-i Osmânî Encümeni azalığı görevine getirildi. Bu kurum, Türk Tarih Kurumu'na dönüştürüldüğünde Efdaleddin Tekiner'in üyeliği devam etti.

³ Efdaleddin Bey'in doğum tarihi, Sicill-i Ahvâl defteri kayıtlarına göre 1285'tir. BOA.DH.SAİD.d.180/49. Doğum yılı ile ilgili kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1868 (Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler*, Ankara:1968-1969, 259-260, III, 517-520 Efdaleddin Bey'e yer ayırır), bazı kaynaklarda ise doğum tarihi 1870 olarak verilir. bkz. Haluk Şahsuvaroğlu, "Bir Tarihçinin Ölümü", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Eylül 1957, 8.

⁴ Tayyip Gökbilgin, "Kaybettiğimiz Değerler: Efdaleddin Tekiner", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Eylül 1957. Gökbilgin, bu makalesinde Efdaleddin Bey'in eğitim hayatı hakkında bilgi vermiş, Alemdar Mustafa Paşa olayı, Osmanlı Devleti'nin istiklal gününün belirlenmesi gibi çalışmalara katkı sağladığı, üniversitede İslam Tarihi derslerini yürüttüğü, İstanbul Eski Eserleri Koruma Derneği'nin üyeliğini yaptığı gibi çok yönlü faaliyetlerinin üzerinde durmuştur.

⁵ Şahsuvaroğlu, "Bir Tarihçinin Ölümü", 8-10.

⁶ Semavi Eyice, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 12-15.

⁷ Eyüp Baş, Eyüp, "Tarih-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine" *AÜİFD* XLVI (2005), sayı II, 167-204.

⁸ Findley, Carter V, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, çev: Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019, 258-270,

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'nin Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, 658, 661.

¹⁰ *Küçük Osmanlı Tarihi*, yazar tarafından Rüşdiye ve İdadilerde okutulmak üzere hazırlanmış bir Osmanlı siyasi tarihidir. Kitap, İstanbul Karabet Matbaası'nda H.1327 yılında basılmıştır.

konulu yazılarına yoğunlaşmış, makalelerinde ve kitaplarında ihtilal olarak anlattığı askeri isyanlar üzerinden ihtilal algısı analiz edilmeye çalışılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Sözcükler, dünyanın zihne mal oluşunun sonucu olarak seçilerek kullanılırlar.¹¹ Zihindeki kavram alanından seçilen bir sözcük, ifadede kullanılır. Kavram alanı, birbiriyle ilişkili ve yakın kavramların, eşanlamlıların içinde düşünüldüğü alandır ve zihnin bu sözcükleri neden ve nasıl seçtiği konu edilmelidir. Kelimeleri eşanlam veya aynı kavram alanına sınırlandırmak yetersizdir.¹² İhtilal de tarihsel geçmişte birbirine benzer olayları anlatmak için geniş kapsamlı anlam alanında kullanılan bir kavramdır.

İhtilal, sözlük anlamı olarak “Bir ülkenin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısını veya yönetim düzenini değiştirmek amacıyla kanunlara uymaksızın cebir ve kuvvet kullanarak yapılan geniş halk hareketi” olarak tanımlanır.¹³ İhtilaller, siyasal teoride önemli bir kavram olan tarihsel süreçlerdir. Siyaset bilimde, sosyolojide tam tanımı üzerinde net bir uzlaşım olmayan ihtilal, bir tür yıkımı ifade eder ve yeni bir düzenin inşasını içerir. İsyancılar, devrimleri ve ihtilalleri sınıflandırmak, bu makalenin konusu olan Osmanlı askeri isyanlarını analiz etmeye kategorik bir yardım sunmayı amaçlar. Toplumsal güçlerin sınıfsal çatışmaları, halkların yönetimle siyasi çatışmaları ve belli siyasi güçlerin iktidarla çatışmalarını kapsayan ve tamamı devrim, isyan veya ihtilal kavramlarıyla kesişen tarihsel olaylar, gerçek anlamlarını döneminin dinamikleri içerisinde değerlendirildiğinde bulurlar. Bu türden tarihsel olayları anahtar kavramlar üzerinden değerlendirmek, kategorize etmek açısından ilerleyici; fakat bu kavramların karşılayamadığı veya kapsamadığı yönlerinin varlığında ise karmaşa yaratıcı olabilmektedir. Dolayısıyla bir gruptan idareye yöneltilen gücü içeren ve ihtilalle ifade edilen tarihsel bir olay ele alınırken; gücün hangi koşullarda ve tetikleyicilerle kullanıldığı gibi temel belirteçler ortaya konulduğunda beliren biricik ve özgün olayı tanımlanabilir. Kavramın anlam değişkenliği, kullanıldığı biricik olayın kendine has özellikleri etkiler. Kavramların anlam değişkenliği, siyasi teorideki kuramcılarının aynı kavram üzerinde birbirlerinden farklı yaklaşımlarıyla da çeşitlenir. Örneğin Locke, ihtilal hakkını halkın kullandığı bir savaş hakkı olarak görür, güç ise ancak adaletsiz ve yasadışı güce karşı kullanılmalıdır.¹⁴ İktidarın görevi kamusal iyiyi gözetmekse, kamusal iyiyi belirleyen halk mıdır, yoksa iktidar mı? sorusunun cevabını, siyaset teorisyenleri tartışmıştır. İhtilalin öznesinin kim olduğu hususunda, konunun kuramcılarının birey ve toplum açısından değerlendirmeleri bir yana, iktidara verilen yetki ve bu yetkinin kötüye kullanıldığı durumlardaki direniş hakkının nasıl kullanılacağı ve kamusal aklın etkisi ve gücü de tartışılır. Locke, insanların rasyonel olduğu kanaatinde ve çoğunluğun ortak iyi ile daha doğru ilişki kurduğunu düşünür.¹⁵ Bu bağlamda ihtilal ve isyan aynı kavram alanında ve/fakat tarihsel süreçte birbirinden çok farklı olgular için kullanılabilmiştir.

Siyasi literatürde ve siyasi teoride ihtilal, isyan, aynı kelime ailesindedir¹⁶ ve sözcük olarak *reolvere* dönmek, devretmek anlamında kullanılır. Siyasal anlamda ise savaşın geri dönmesi yenilenmesi, silahlı kalkışma anlamını içerir.¹⁷ İsyancı ve ihtilal, sözcüklerin orijinal dillerindeki köken benzerliklerinden dolayı çoğu zaman aynı anlamda kullanılır. Terimlerin siyasal bir kavram olarak literatürde yer bulması Fransız İhtilali ile başlamış, isyan “*revolte*” devrim ise “*revolution*” olarak kullanılmıştır.¹⁸ Kavramın Türkçede kullanımını ise dönüşüm anlamında hem “*devr*”i

¹¹ Leo Weisgerber, *Dünyanın Zihnen Geliştirilmesinde Dil Alanları*, Çev. Hüseyin Sesli, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum: 1968, 1-2.

¹² A.Mevhibe Coşar, Emre Türkmen, “Bir Kavram Alanı Belirlemesi: Devrim, İhtilal, İsyancı”, *Zamanın İzleri: İlkeler, İdeolojiler ve İsyancılar*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları: 2017, 11-28. Doğan Aksan kavram alanını, birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlar. Bıkmak, bezmek, usanmak ve bıkmalık gelmek, usanç, bezginlik, bıkmalık öğeleri bir kavram alanı içerisinde düşünülebilir. Ancak önemli olan bu alan içinde kavramların değerinin belli edilmesinden çok. Zihnin nasıl işlediği, bunları okuma, konuşma ve yazma sırasında nasıl seçtiğidir. Bkz. Doğan Aksan, “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1989, 254.

¹³ Türkçe Sözlük, TDK Yayınları Ankara: 2005, 942.

¹⁴ Sever Işık, *John Locke ve Edmund Burke’ün Siyaset Felsefesinde İhtilal Olgusu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015,92.

¹⁵ Işık, John Locke, 87-88.

¹⁶ Kelime ailesi (famille du mot, wortfamilie) aynı köken türemiş çeşitli kelimeleri, bunların meydana getirdikleri aileyi anlatmak üzere kullanılmaktadır. Türkçe’de örnek: al-aldırmak, alıntı. Bu tür bağlantılılık dile bir kökün yeni türevlerle birbirinden farklı kavramların anlatımına yardımcı olur. Doğan Aksan, “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Belleten*, 254-255.

¹⁷ Kelimenin anlam açıklamaları için bkz. Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev: Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul: 2011, 326-332.

¹⁸ Hannah Arendt, aynı kökenli bu iki kavramın nasıl farklı anlamda kullanıldığını, Fransız İhtilali’nden bir örnekle açıklar: Bastille düştüğünde, halkın kraliyet askeri birliklerini dağıttığında kral XVI. Louis, dük La Rochefoucauld’a c’est une revolte (bu bir isyan) diye

uygun kılarken, devirmek gibi yıkıcı bir anlamın da bu kavram alanına alınmasına sebep olmuştur.¹⁹ Niyazi Berkes'e göre Avrupa dünyasının etkilerinin Osmanlı ülkesine etkili bir şekilde ulaşması, geleneksel rejimi alt üst ederek bir ihtilal durumu yaratmıştı. Bu bağlamda Osmanlı yazarlarının 17. yüzyılın sonuna dek yazdıkları yazılar bozulma (ihtilal) veya tanzim literatürü olarak değerlendirilebilir. Bunalıma son vermek için eskiye dönmeyi öngören bu yazılarda yeniyeye yönelik bir fikir yoktu.²⁰ Dönüşümün itici gücü daima saray yönetimi idi ve askeri tanzimler merkezinde öneriler üretiliyordu. Askeri düzenlemelere karşı duran bir grubun tepkilerinin kavramsal olarak ihtilal olarak nitelendirilmesi, devlete karşı koyuştan dolayı tereddütsüzdü.

Toplumsal dönüşümü başlatan kolektif hareketlerin ortaya çıkış sebepleri, süreçleri ve sonuçları yukarıda Osmanlı Devleti bağlamında sözü edilen merkezi güç ve ona bağlı mekanizmalarınkinden farklıdır. Avrupa'daki hareketler de neredeyse her biri kendi özgünlüğünü taşıyan olaylardı. Bu nedenle tüm isyanlara ve ihtilallere kapsayıcı bir tanım yapmak, toplumsal hareket kuramcıları için bile zorlayıcı olmuştur. Tilly'nin başı çektiği toplumsal hareket kuramcıları, kavramı çatışmacı yaklaşımla ele almışlardır. Tilly'e göre isyanlar insanların kendilerine yönelen bir saldırıya karşı ortaya çıkar ama yeni taleplerin dile getirildiği araçlar olarak daha az anlam ifade eder.²¹ İhtilalin halka yayılmış olması gerçekliği üzerine Locke, çoğunluğu etkileyecek bir haksızlık yoksa halk kitlesinin harekete geçmeyeceğini düşünür.²²

Locke'un devrim hakkı ile daha geleneksel olan direniş hakkının farklılaştığı ikinci ve ilgili anlam, direniş gerekçelendirilmenin pratik noktası hakkındaki can alıcı soruya ilişkindir. Grotius ve Pufendorf gibi sözleşmeciler için bir topluluk, yönetiminin meşruiyetinin durumuna göre yöneticilerine karşı direnmeyi ahlaki olarak haklı görür. O halde, geleneksel olarak düşünüldüğü şekliyle direniş, gerçekten de silahlı hukuki yargılama ya da belki de daha iyi bir ifadeyle, yarı-hukuki bir hükmün askeri infazı anlamına gelmektedir. Grotius ve Pufendorf devrim hakkını onaylamanın yakınından bile geçmiyorlar, aksine tipik olarak tebaa için direnmemenin ahlaki yükümlülüğünü ileri sürüyorlardı. Ancak Locke için doğa yasası hakkındaki bireysel ahlaki yargı, açık bir şekilde hukuk dışı bir biçim alır.²³

Locke elbette devrim hakkının anarşi için bir reçete olmadığı konusuna özen gösterir. Herhangi bir örgütlü toplumdaki insanlar arasında doğal bir muhafazakarlık olduğunu ve bu insanların düzen ve güvenliğe yatkın olacağını öne sürer. İsyanın, uzun bir suiistimaller silsilesinden daha az bir şey olması durumunda halkın ilgisini çekmesi pek olası değildir. Yönetimin amaçlarına aykırı hareket ederek savaş durumunu geri getiren yönetim/yönetici aynı zamanda asi durumuna düşmüştür. Çünkü güç kullanarak yasayı ihlal eden veya keyfi iktidarını meşrulaştırmaya çabalayanlar savaş durumunu geri getirdiklerinden gerçek anlamda asidirler.²⁴

Siyaset teorikçileri, ihtilalin öznesi ve onun haklılığı konusunda kuramlarını geliştirirken, yöneten açısından halka adalet ve ülkeye sadakat; yönetilen açıyındansa düzeni bozmamaya yönelik bir ideali esas alırlar. Gündelik hayatın düzenine, kişinin haklarına ve hürriyetine ilişkin bir tehlike varsa ihtilal hakkı doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Locke, kendini savunmayı doğa yasasının bir parçası olarak kabul eder. Halkın, zulüm eden krala karşı kendini savunma hakkı vardır fakat ondan öç almaları doğru değildir. Yaşamı savunmak doğamız gereğidir fakat bir astın üstünü cezalandırması kabul edilemez.²⁵ Bir astın bir üstünü cezalandırması, onun üstü olduğu sürece geçerlidir. Güce güçle karşı koymak, tarafları eşitleyen bir durum olduğundan, daha önceki tüm saygı ve üstünlük ilişkilerini ortadan kaldırır.²⁶ Buna karşılık Osmanlı devlet geleneğinde sultan isyancı sıfatını kendisi tayin eder ve hangi hareketin isyan sayılacağını belirlemekle ilgili geniş takdir hakkı vardır.²⁷

Mutlak monarşinin büyük savunucusu olarak Barclay'in bile krala direnilebileceğini ve onun kral olmaktan çıkarılabileceğini kabul ettiği iki yön vardır: Barclay, krala direnmenin yasal olduğunu reddeder. Barclay'e göre krala saldırmanın iki gerekçesi olabilir: Birincisi hükümeti devirmeye çalışırsa, ikincisi kralın atalarının kendisine

teпки verir. Dük ise kralı düzelterek, "Non, c'est une revolution" (hayır, bu bir devrim) diye cevaplar. Hannah Arendt, *Revolution*, Penguin Books, 1990, 53-60.

¹⁹ A.Mevhibe Coşar, Türkmen, *John Locke ve Edmund Burke'ün Siyaset*, 15.

²⁰ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, 38-39.

²¹ Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution*, University of Michigan, 1977, 177.

²² Locke, John, *The Second Treatises of Government*, 207.

²³ Lee Ward, *John Locke and Modern Life*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, 83-85.

²⁴ Locke, *The Second Treatises*, 205.

²⁵ Locke, *The Second Treatises*, 210.

²⁶ Locke, *The Second Treatises*, 211.

²⁷ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara: Phoneix Yayınları, 2017, 78.

bıraktığı hakimiyeti başkasına verirse... Kral, gücünü ve özgürlüğünü başkasının egemenliğine tabi kılar.28 Barclay'in bu belirlemeleri yine kralın otoritesine işaret eder. Kralın otoritesi ortadan kalktıysa -bunu hükümeti başkasına devretmesine bağlar- kral bu durumda sıradan insanlar gibi olur.

Locke hükümdara isyan konusunu tartıştığı *The Second Treatises of Government*'ta şöyle ifade eder:

"...Öyleyse bir prensin buyruklarına karşı çıkılabilir mi? Herhangi biri kendisini mağdur bulduğunda ve ona haksızlık yapıldığını düşündüğünde ona direnebilir mi? Bu, tüm siyasi bağları çözüp altüst edecek ve hükümet ve düzen yerine anarşi ve karmaşadan başka bir şey bırakmayacaktır. Buna şu yanıtı veriyorum: Kuvvete, haksız ve yasadışı kuvvetten başka hiçbir şeyle karşı çıkılmamalıdır. Her kim başka bir durumda karşı çıkarsa hem Tanrı'nın hem de insanların haklı kınamasını üzerine çeker, böylece sık sık öne sürüldüğü gibi böyle bir tehlike ya da karışıklık ortaya çıkmaz."²⁹

Krala başkaldırmanın saldırının gerekçeleri, elinde bulunduğu gücü kötüye kullanması ve ülkenin egemenliğini kasıtlı olarak tehlikeye atması gibi durumlardır. Efdaleddin Bey'in Osmanlı ihtilalleri olarak nitelendirdiği yeniçeri isyanları, padişahların ihaneti veya gücünü kullanması gibi durumlar değil; otoritesini kullanmaktan uzak kaldığı, taht kavgalarının yaşandığı kaotik durumlar veya merkezi güçler arasındaki çatışmalardaki zayıflığı gibi durumlardı. Bu nedenle etimolojik anlamının dışında, Efdaleddin Bey'deki ihtilal algısı da kendi tarihsel bağlamında değerlendirilmelidir.

Efdaleddin Tekiner'de İhtilal Kavramı

Efdaleddin Bey, Osmanlı İhtilallerini önce *Mülkiye Mecmuası*'ndaki yazı dizisinde değerlendirmiş, (1909-1910) daha sonra *Küçük Osmanlı Tarihi* (1912-1913) kitabında ele almıştır. Efdaleddin Bey, *Muhtasar İslam Tarihi* adlı kitabında da Hz. Osman dönemindeki ihtilali yazmış ve Hz. Ali dönemi olaylarını da ihtilal olarak değerlendirmiştir.³⁰

Mülkiye Mecmuası, 1908 Kanun-i Esasî ile gelen hem dernek kurma hem de yayıncılık hürriyetinin sonucunda Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti'nin (Mektebi Mülkiye Mezunları Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği) aylık bir siyaset yönetim dergisi olarak kuruldu. Derginin ilk sayısı 1 Ocak 1909 tarihinde yayımlandı³¹. Yalnızca Mülkiye mezunlarının yazılarına açık olan dergi, 1911 yılına kadar aylık olarak yazın dünyasında varlık gösterdi. Derginin yazarları arasında Bedii Nur, Ahmet Kemal, Hüseyin Cevdat, Satı Bey, Hasan Basri, Ali Seydi, Rıfki, Ali Reşat, İsmail Müştak, Hasan Hamid, Abdülğani Seni, Sami Paşazâde gibi isimler yer aldı. Efdaleddin Bey, Mülkiye Mecmuası'nın kuruluşundan itibaren yazı kadrosunda bulunmuştur. Efdaleddin Bey, *Osmanlı İhtilalleri* dizisini Mülkiye Mecmuası'nda R.1325-1326 (1909-1910) yıllarında yazmış, on makeden oluşan dizide Osmanlı tarihindeki ihtilalleri değerlendirmiştir. Dizinin ilk yazısı, R.1 Kanun-ı Evvel 1325 (14 Aralık 1909) tarihinde Mülkiye Mecmuası'nın 11 numaralı ikinci cildinde 45-49. sayfalar arasında yayımlanmış, yazı dizisi 20. sayıda tamamlanmıştır. İlk sayı ihtilal kavramının tanımı ve özellikleri ile başlamış, daha sonra kronolojik olarak yeniçeri isyanları anlatılmıştır.

İhtilal ve isyan kavramları üzerinde her disiplinde farklı kuramlar ve yaklaşımlar söz konusuysa, son dönem Osmanlı tarihçilerinden Efdaleddin Bey'in tüm askeri isyanları, belirtilen yazı dizisinde ihtilal olarak kaleme alması, kavrama atfettiği anlamla ilgilidir. Kavram, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaktan kurtulması için birtakım düşüncelerin tartışıldığı dönemin bir ürünü olarak, devlet merkezci yaklaşıma hizmet amacıyla kullanılmış olmalıdır. Efdaleddin Bey'in *Osmanlı İhtilalleri* yazı dizisindeki odağını, devletin düzenini bozmaya yönelik yeniçeri isyanları oluşturur. Nitekim içinde yetiştiği düşün dünyasında ve devletçi tarihçi bakış açısında padişaha/yönetime karşı yöneltilen her hareket, aynı zamanda düzene kast etmiştir ve dolayısıyla ihtilaldir. Modern tarihçilik yaklaşımında ihtilallerin dönüşümü ve kitlelerin haklarını kazanması gibi anlamlarına karşın, araştırmacı tarihçiliğin³² benimsendiği bu dönemde yazılar kaleme alan Efdaleddin Bey, gerçek anlamının ötesinde, yeniçeri isyanlarını ifade ettiği için olsa gerek; bu kavrama dönüştürücü, ilerletici bir anlam yüklememiş, bilakis düzeni bozmaya yönelik hareketler olduğu yönündeki görüşünden hiç sapmamıştır.

²⁸ Locke, *The Second Treatises*, 210-211.

²⁹ Locke, *The Second Treatises*, 194.

³⁰ Efdaleddin Tekiner, *Muhtasar İslam Tarihi*, Kader Matbaası, İstanbul: 1326/1908, 170-172.

³¹ Ali Çankaya, Mülkiye Dergisi'nin 1912 yılına kadar yayımlandığı ve 43 sayısının çıktığını belirtirken, dergiyi çalışan son dönem araştırmacılar, Milli Kütüphane mikrofilm arşivinden 30 sayısına ulaşmışlardır.

³² Cenk Reyhan, Halim Kılıç, "Türkiye'de Rankeci Tarihçiliğin İnşası: Ahmet Refik Altınay", *Tarih Yazımı*, 2023: 287-325.

Efdaleddin Bey'in ihtilal olarak tanımladığı bu askeri isyan süreci içerisinde yeniçerilerin bazı durumlarda güç merkezleriyle işbirliği yaptıkları, kimi zamansa cülûs için ayaklandıkları veya siyasal bir güç figürü olarak sadrazamların görevden alınması/görevde kalması, hatta padişahların bile belirlenmesinde askeri gücün ötesinde bir tür siyasi güç olarak kendilerini ortaya koydukları dikkati çeker.³³ Yeniçerilerin isyanları kimi zaman askeri ayaklanma, kimi zaman siyasal yönetim figürlerine karşı belirleyici bir gücün tezâhürü, kimi zamansa padişahı değiştirecek kuvvette siyasi olaylar şeklindeyken; geniş zamana yayılan bu olayların tümünü salt bir kavram altında toplamak güçtür. Yeniçerilerin talepleri, kamusal bir uzlaşma konusu olmaktan ziyade, kendi çatışma alanlarıyla ilgiliydi.

Efdaleddin Bey, ihtilal dönemlerini iyi anlamak için önce kavramların belirginleşmesinden yanadır. Bunun için Osmanlılık ve yeniçeri kavramlarını tasvir eder: “*Yeniçeri, Osmanlılıkla doğmuş, beraber yaşamış fakat bu kimliği sona ermişse de nâmı bakîdir. O nâmı tadiyat zuhûrunda milletin kalbine yerleşerek Osmanlıların hissiyatını, eğilimlerini, müktesabâtını, velhasıl mevcûdiyetini kendisine bağlayarak cavidâne bir hayat tarzı geçirmiştir.*”³⁴

Efdaleddin Bey, ihtilali “Osmanlı İhtilalleri, Hilal-i Ahmer Ne Diyor?” isimli 16 sayfalık makalesinde; “*bir milleti yok olmaya ve felakete sürükleyen siyasi olayların en mühim ve yıkıcılarından*” şeklinde tanımlar ve “*Tarihe bakıldığında çeşitli siyasi dönemlerin en önemlilerini ihtilal ve inkılâbın meydana getirdiğini, baskıcı bir idare, zâlim bir hükümdar, şakî bir hükümet erkanı, daima milleti şiddetli ızdırap altında kasıp kavurmuş ve nihayet çaresiz kalan ahâlî silahlanarak sokaklara fırlamış ve ya ölüm ya hürriyet diye bağırışlardır*” cümlesiyle açıklar.

Efdaleddin Bey, aynı makalesinde insanların hür fitratta yaratıldıklarını, bu hürriyetini elinden her kim gasp ederse ona karşı isyan etmelerinin pek tabii olduğunu belirterek ilk çağ tarihlerinde bile ihtilal denilen dâire-i siyâsiyenin muhtelif şekillerde dikkat çektiğinden bahseder. İhtilaller nedeniyle İngiltere ve Fransa ahalisi sayısız hesapsız kurbanlar vermiş, kanlı olaylar yaşanmıştır. Fransız yazarlarının eserlerini gözyaşı dökmeden okumak mümkün değildir. Hayatını huzur ve sükûnet içinde geçirmek için dünyaya gelen insan, her türlü insanca haktan mahrum edilince silaha sarılarak sokağa atılıyor ve sokaklar adeta maktele dönüşüyor, derelerin denizlerin rengi al kanlara boyanıyordu. Fransız İhtilali ne anaların evlatsız kalmasına ne kadınların kocasından mahrûmiyetine ne evlatların yetim kalmasına sebep olmuştur. Bu ihtilaller sırasında bütün halk hayattan, insanlıktan nefret etmiş, eğer hayatla bir parça alakası kalmış ise onu da sokaklara, kurşunların, bıçakların karşısına atmıştır. Çünkü iddia edilen bir talep vardır ki onu gerçekleştirmek hayattan daha mühimdir.³⁵

İnsanlar cemaatle yaşamaya başladıktan sonra geçirdikleri devirlerde buldukları zaman ve muhitlerine göre haklarını elde etmek uğruna zaman zaman bir takım talep ve imalarda bulunmuşlar ve neticede meydana gelen başarıya nazaran hoşnut veya dûcâr olunan durumlara göre memnuniyet göstermişlerdir. Hoşnutsuzluklarının sebebi olan durumun sonucunda sırasıyla talep, ısrar, ileri gitme ve isyan gibi vakalar baş göstermiştir. Daima karşı karşıya gelen kuvvetlerin ihtilafından veya müsaderesinden meydana gelen bir hal; iki tarafın yekdiğerinin hukukuna razı olmamasından veya biri birinin isteğini kabul edip yerine getirmeye yanaşmamasından kaynaklanmıştır.³⁶ Efdaleddin Bey, harici muharebeleri bu konunun dışında tutar ve dahili muharebelerde bir milletin mukadderatına hâkim olan temel hükümlerin kesinlikle sağlanmasına kadar geçirmeye mecbur olduğu inkılap devirleri içinde çoklukla görüldüğünü ifade eder. Bazen o temel esasların sağlanmasından sonraki zamanlarda da özel maksatlardan ortaya çıkan ve idarenin kuvvetinin yokluğunda bir denklik meydana gelmesi veya kuraldışı bireylerin ortaya çıkması gibi sebeplerden dolayı gerçekleşen ihtilaller nadiren görülür.³⁷

³³ Askeri bir sorun olmanın ötesine geçen yeniçeri isyanları, dönemin layihalarında da geniş yer buluyordu. Koçi Bey Risalesi de buna bolca örnek verir: “*Evvelce Sultan Murad Han ve Gazi Sultan Mehmed Han hazretlerinin yüce saltanatları zamanında sipahi taifesi itaatten çıkıp, devlet vükelâsı ile hoyratça muameleler edip, Rumeli beylerbeyisi Kara Mehmed Paşa'yı ve bâbüssaâde ağası Gazanfer Ağa'yı istemeziz diye katlettirip, nice namuslu kimselere taarruz, reâyâ ve berâyâla zulüm ve eziyet yapıp, hiç kimse defîne çare bulamadı.*” Koçi Bey Risalesi, düzenleyen: Danışman, Koçi Bey, 21. Aynı risalede “*Yeniçeri Taifesinin İlk Defa Bozulması Ne Yüzden Olduğu Beyan Olunur*” başlıklı bölümde, yeniçeri ocağına 1503 yılından beri yabancı girdiği, liyâkatın artık dikkate alınmadığı, kanun ve kaidenin bozulduğu “*..Velhâsıl eski zamanda İslâm askeri az, öz, temiz ve disiplinli iken her ne tarafa yönelse Allah'ın emriyle fetih ve zafer götürüp, İslâmın şevketi ilerlemekte idi. Şimdi başka asker kalmayıp, kulluk, ulûfeli kula kalıp, âleme fesad tohumu ekildi. Bu iki tâife hadsiz hesapsız iken yine bir iş görülmez ve bir iş sona erdirilemez. İstedikleri zaman sefere giderler. İtâat yok. Pâdişahın korku yok. İslâm askeri böyle mi olur? Bunlara yakından meşgul olmak zamanımızda farz-ı ayndır*” cümleleriyle açıklanır. Danışman, Koçi Bey Risâlesi, 41-45.

³⁴ M. Enes Aktürköçlü, *Mülkiye Mecmuası'nda (1909-1911) Tarihi, İdari ve Sosyal Tartışmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 55-57.

³⁵ Tekiner, Osmanlı İhtilalleri, *Hilal-i Ahmer Ne Diyor?* 3.

³⁶ Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt II, Sayı 11, 1 Kânûn-ı Evvel 1325, 45-49.

³⁷ Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt II, Sayı 11, 46.

Efdaleddin Bey, bahsettiği özel sebepler veya belli eşrafa karşı olmak üzere nedenlerini açıkladığı bu iç harbi bir galeyana, taşkınlık sonucuna bağlar ve isyan adıyla başlayarak ihtilal şeklini aldığı görüşünü savunur. Başka bir deyişle, yazara göre başta isyan olarak başlayan taşkınlıklar sonradan ihtilale dönüşür. Belli tarihi devirlerden geçen her milletin bu yolda bir maceralı talimi olduğu gibi Osmanlıların da kendi tarihlerinde ihtilal devirleri vardır. Şu kadar ki; Osmanlı ihtilallerinin sebepleri itibarıyla bir hayli çeşitleri olduğundan, ayrıca tetkik edilmeye değer devreleri mevcuttur.³⁸

Askeri isyan³⁹ ile ihtilal, anlam bağları açısından birbirine sinecek kadar köklü ilişkiler olmamasına rağmen Efdaleddin Bey'in yazılarında birleştirmesi, hatta isyanı neredeyse hiç kullanmaması dikkati çeker. Efdaleddin Bey'in ihtilal kavramı üzerindeki yaklaşımı eş anlamlı kelimeler arasında belirsizleşen ortak kullanım kadar tereddütsüz bir alan oluşturur ve bu alanı ihtilal olarak belirler, askeri isyanı bir tanım olarak kullanmaz. Siyah ve kara gibi eş anlamlı gibi görünen kelimelerin dahi sözlüksel alanları açısından birbirinin yerlerine konulmadığı⁴⁰ dikkate alındığında, Efdaleddin Bey'in askeri isyan yerine ihtilal kavramını kullanması, kavramın yazarda anlam veya ifade farkı olarak mı yansıtıldığı konusunun anlaşılmasını gerektirir. Efdaleddin Bey'in dilsel bilgi, kültür bilgisi veya anlam bilgisi kapsamında eksikliğinin olmadığı varsayıldığında, askeri isyanla ihtilali bir anlam kullanması, padişahı mutlak otoritenin sahibi, yeniçerileri ise bu otoritenin gücünü yıkmaya yönelik değerlendirmesinden kaynaklıdır.

Efdaleddin Bey, halk desteğiyle yönetimden memnuniyetsizliğin ifade edildiği Avrupa'daki ihtilallerin anlamının da farkında olarak yeniçeri isyanlarını ihtilal olarak kullanmakta tereddütsüzdür. Osmanlı toplumsal hayatında halk, gündelik siyasi hayatın neredeyse tamamen dışında olduğu için kamusal fayda ve halkın adına her iki durumda da kamu veya devlet faydasının dışında tutum aldıkları kabulüyle, yeniçerilerin siyasi ve ekonomik memnuniyetsizlikleri arasında dikotomik bir çelişkidenden bahsedilemez. Halk desteğine dayanan hiçbir yanı olmayan yeniçeri isyanları bu bakımdan ihtilal olarak değerlendirilecek toplumsal desteğe sahip değil, devrime veya ihtilale evrilemeyen ayaklanma şeklindeydi.

Efdaleddin Bey, bazı yazılarında isyan yerine sözlükte haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak anlamına gelen *bağy* sözcüğünü de kullanmıştır. Bu kavramı kullananlara göre, bağy suçunun oluşması için üç unsur gerekir. Birincisi, bağy olarak nitelendirilecek isyanın adalet vasfına sahip⁴¹ meşru bir devlet başkanı veya düzene karşı yapılmış olması gerekir. İkinci unsur, isyanda kuvvet kullanılmasıdır. Kuvvet kullanılmadan muhalefet etmek isyan sayılmaz. Üçüncü unsur ise devlet başkanının değiştirilmesi veya meşrû emirlerinin uygulanmasına kasıt bulunması gerekliliğidir. Bu unsorda isyancıların haklı bir gerekçeye dayanması gerekirken, bu haklı gerekçeler hükümdarın meşru olmayan yollarla bu makama geçmesi veya görevlerini yerine getirmemesi gibi sebeplerdir.⁴² Efdaleddin Bey, bağy kavramını kullandığı *Osmanlı İhtilalleri, Hilal-i Ahmer Ne Diyor?* adlı eserinde kanunun tamamen uygulanmasına çalışılması gerektiğini ifade ederken, kanun elden alınırsa birtakım bağy şahısların ortaya çıkacağı ve her birinin kuvvet ve icraatı ölçüsünde hareket ederek milletin haklarına tecavüz ederek mal ve mülklerini gasp edeceklerini vurgular. Yazara göre, bu istibdattır. İstibdat ise bir memleketin servet, haysiyetini mahvetmek demektir. Hiçbir kavim yoktur ki istibdattan zevk ve lezzet alsın. Hiçbir millet yoktur ki o melanet altında her türlü işkencelere ebediyen katlanarak ezilsin, kaçınsın. Tarihte kanlı ihtilaller yaşanmıştır. Fransa büyük ihtilalından ve Rusya ihtilalından sonra en müessif hatıratı elde bırakan, İran ihtilalidir. Osmanlı ihtilali ne kadar şanlı olduysa, İran ihtilali de o kadar kanlı olmuştur.

“İlk Osmanlı ihtilalleri yeniçeriler arasında zuhur etmiştir. Ondan sonra takip eden birçok vukuat-ı tarihiye arasında birçok ihtilaller görüldü. Fakat bunların arasında nazar-ı memnuniyetle görülenler pek azdır. Her ne

³⁸ Tekiner, Mülkiye Mecmuası, Cilt II, Sayı 11, 46.

³⁹ Askeri isyanlar hem iç hem de dış dengeleri etkileyen önemli olaylardır. Mohaç yenilgisi, orduda altı ay sürecek bir isyanı başlattı ve asker harp meydanını terk etti. Bu isyandan sorumlu tutulan Süleyman Paşa Belgrad'a çekildikten sonra Eylül 1687'de İstanbul'a kaçtı, padişah kargaşayı ulufe yoluyla çözmeyi denese de istediği sonucu alamadı. Süleyman Paşa padişaha yapılan yoğun baskılan sonucu 14 Ekim 1687'de katledildi ve kesik başı asilere gönderildi. İsyancıların istekleri devam etti ve Sultan IV. Mehmet ulemâyâ halkın tepkileriyle zayıflayan otoritesini tekrar sağlayamadı ve tahttan indirildi. Cephede çıkan isyanın İstanbul'a taşınması, yeniçeriler ve sipahilerin iş birliği yapması, isyana ulemâ ve halkın da dahil edilmesi harekete bir ihtilal vasfı kazandırmıştır. Bkz. İsmail Katgı, "Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl/Vol 5, Sayı/No 2, Güz/2020, (ORCID ID: 0000-0002-8142-7481), 759-814.

⁴⁰ Sueda Özbent, "Sözlüksel Alan Teorisi ve Çeviri", *Diyalog*, 2013/2, 55-66.

⁴¹ Bir kısım Hanefi hukukçuları, zalim devlet başkanına karşı çıkmayı bu tarifi dışında tutmuşlardır. Bkz. Ali Şafak, "Bağy", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4. Cilt, 451-452, İstanbul: 1991, 451-452.

⁴² Bağy, Allah'a karşı gelme, dinin çizdiği sınırları aşma anlamında dini ve fıkıh terimi olarak da kullanılır. Dinî ve hukukî anlamlarda isyan eden kimseye *bâgî* veya *âsi* denir. Bkz. Ali Şafak, "Bağy", 451-452.

kadar tarihi Osmaniyede birçok vukuat-ı isyaniye görülüyorsa da bunların ekserisi cahil ve müteatperest birtakım kimseler tarafından tasni' edilmiş ve sırf maksad-ı şahsiyeye aid şarlatanlıklar olduğu cihetle bir ihtilal değil, âdî bir hareket-i bağı ve isyanîyeden başka bir ehemmiyet-i hâiz değildir. En büyük ve en ehemmiyetli bununla beraber en vatanperverâne ihtilaller son senelerde vuku' bulmuştur.”⁴³

Bu yazısında görüldüğü gibi, Efdaleddin Bey, isyancıları hükümdara karşı ciddi bir tehdit olarak görmediği isyan tanımlamalarında *bağy* kavramını kullanır.

Efdaleddin Bey'e göre ihtilaller birçok sebepten meydana gelmiştir. Muhtelif fırkalar, muhtelif arzularını gerçekleştirmek için yekdiğerine saldırmışlar, dövüşmüşler, ya galip gelerek arzularını kabul ettirmişler, veyahut mağlup olarak davalarından vazgeçmişlerdir. Efdaleddin Bey, ihtilalleri bazen de hükümetlerin “siyaset aleminde çevirdikleri fırladıklar” için kullandıklarını öne sürer. Mesela bir hükümetin ezici gücünü çekemediği bir hükümeti bozulmaya sevk etmek için ihtilali kullanmış ve o memleketin ahalisinin arasına nifak tohumu serpmiştir. En büyük siyasî hasımlarına ancak ihtilal sayesinde zafer kazanmışlardır. Çünkü ihtilal ile inkılab eden fikirler ve güçler, hariçten indirilecek kuvvetli bir darbeye asla mukavemet edemezler. Timurların, Cengizlerin kurmuş oldukları saltanatlar, eğer aralarında fitne ve fesâd görülmemiş olsaydı şimdiye devam ederdi. Gerek Timur gerek Cengiz ve gerek selefi olan büyük cihangirler birçok büyük hükümeti tamamıyla mahvetmişler ve hükümetlerini şarktan garba uzatmışlardır. Fakat bunu ebediyyen muhafaza edecek tarzda siyaset güdemediklerinden tükenme afetine uğramışlardır.⁴⁴

Efdaleddin Bey, yazılarında ihtilallerle ilgili genel bilgiler vermenin yanı sıra Osmanlı ihtilalleri için yalnızca yeniçeri isyanlarını esas alır. Yazı dizisinde geçen yeniçeri isyanlarının yönetsel şikâyet merkezli çeşitli tetikleyicileri vardı. İhtilal olgusunun gereği olan koşullar, zaten bir hakkını arayan halk kitlesi vasfı taşımayan yeniçeri isyanları için oluşmuyordu. Yeniçerinin bir kitle haline gelerek ayaklanmasını kaçınılmaz kılan hak ihlali, yönetimin haksız güç kullanımı, zorbalık gibi durumlar söz konusu değildi. Efdaleddin Bey'e göre yeniçeri, güç kullanarak yönetimin aynı karşılığı vermesini meşru kılıyordu. Eylemleri yasadışıydı ve bu onları asi durumuna düşürüyor, dolayısıyla yönetimin şiddet kullanarak müdahalesini hak ediyorlardı. Kendilerine verilen yasayı ihlal ettikleri ve padişahın erkini sarstıkları için onların şiddetini etkisiz hale getirecek her türlü tedbir yerindeydi.

Efdaleddin Bey, *Küçük Osmanlı Tarihi* adlı kitabında Sultan II. Abdülhamid devrine ait 31 Mart Vakası'nı çıkaran isyancıların akıbetini “cezalarını buldular” ifadesiyle anlatır: “1325 martının otuz birinci günü İstanbul'da bulunan asker ihtilal çıkararak meclisi mebûsana hücum ile meşrûtiyeti tehlikeye düşürdüler. Zâbitlerini öldürdüler. Bu haber şa'yi olduğunda Rumeli'deki asker ve gönüllülerden mürekkep bir hareket ordusu bu isyânın önünü aldı. Müsebbiblerin kimi idam ve kimi hapis ve nefy edilerek cezalarını buldular. Sultan Abdülhamid dahî meclis-i millînin kararı ve alınan fetva-yı şerife ahkâmı ile hal edilerek Selânik'e gönderildi. Sultan Mehmet han cülûs oldular.”⁴⁵

Efdaleddin Bey, ihtilale kalkışan yeniçerilerin liderlerinin idam edilmesini, ıslah darbesi olarak tanımlar. Yazar, *Küçük Osmanlı Tarihi'nde* Bağdat'ı kurtarmak üzere gönderilen ordunun bunda başarılı olamadığı, İstanbul'a dönen yeniçerilerin mükerreren ihtilal ederek padişahı tehdit ettikleri, nihayet bir gün padişahın, ihtilalcilerin reisini huzuruna çağırıp, boynunu vurdurup şiddete başvurduğu, asileri bu suretle ıslah darbesinden sonra mükemmel bir ordu hazırlayarak 1045'te Revan kalesini fethedip Acemlerin elinden kurtardığını yazar.⁴⁶

Efdaleddin Bey, ayaklanma çıkaran yeniçerileri, devletin gücünü tehdit edecek ölçüde görmez ve isyancıları herhangi bir meşrûiyet veya güç atfetmez. Yazara göre yeniçeri ayaklanmalarının çoğunluğu cahil kişiler tarafından çıkarılmış, şahsi amaçlara yönelik şarlatanlıklar olduğu yönüyle ihtilal olarak kabul edilemezler:

“Her kavm ve her hükûmette olduğu gibi hükûmeti Osmaniy'e de de ihtilâller görülmüştür. İlk Osmanlı ihtilâlleri yeniçeriler arasında zuhûr etmiştir. Ondan sonra takib eden birçok vukuat-ı tarihîye arasında birçok ihtilâller görüldü. Fakat bunların arasında nazâr-ı memnûniyetle görülenler pek azdır. Her ne kadar tarih-i Osmaniyede birçok vukuât-ı isyâniye görülüyorsa da bunların ekserîsi cahil birtakım kimseler tarafından tasni' edilmiş ve sırf maksad-ı şahsiyeye aid şarlatanlıklar olduğu cihetle bir ihtilâl değil, adi bir hareket/i bagiye ve isyânîyeden başka bir ehemmiyeti haiz değildir. En büyük ve en ehemmiyetli bununla beraber en vatanperverâne ihtilâller son senelerde vukû' bulmuştur.”⁴⁷

⁴³ Tekiner, Osmanlı İhtilalleri, Hilal-i Ahmer Ne Diyor?, 8.

⁴⁴ Tekiner, Osmanlı İhtilalleri, Hilal-i Ahmer Ne Diyor?, 6.

⁴⁵ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 223.

⁴⁶ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 134.

⁴⁷ Tekiner, *Hilâl-i Ahmer Ne Diyor?*, 13.

Efdaleddin Bey ihtilal hakkını tanımlarken, haklarını alamayan halkın canı pahasına sokağa döküldüğünden bahseder. Fakat bu örnekleri Fransa, Rusya ve İran üzerinedir.⁴⁸ Efdaleddin Bey'in eserlerinde konu ettiği ihtilaller, halkla bağlantısı bulunmayan yeniçeri isyanlarıdır. Sivil halkla pek çok farklı konuda çatışma halinde olan yeniçerilerin isyanlarının sivil halkla bağlantılı yönleri de vardı. Kabakçı isyanı örneğinde olduğu gibi esnaf gerekirse silah zoruyla kepenk indiriyor, isyana katılmaya zorlanıyordu.⁴⁹

Efdaleddin Bey'de kişiye ihtilal hakkını veren, onun haklarının elinden alınmasıysa, idarenin hangi alanlarını zorlaması yeniçeriye bu hakkı kullanma ortamını meşru kılar? Yazar, Osmanlı ihtilallerini yazarken bu sorulara yanıt arayacak içerikten ziyade, olayları oluş şekliyle anlatmayı tercih eder. Bir vakanüvis gibi olayları anlatır, mevcut idareye karşı koyan isyancıların en kanlı şekilde bastırılmasını hükümdarın başarısı ve hatta sonraki olumsuz dönemlerin hazırlayıcısı olarak kabul eder. Dolayısıyla yeniçeri isyanlarının tek tip içeriği olmadığı gibi, tek tip biçimi de bulunmamaktadır. Askeri düzende bir stabilizasyon olmaması, Efdaleddin Bey'in ihtilal algısına etkilidir. Devletçi bakış açısından değerlendirmeler yapan Efdaleddin Bey, devletin gücünü sarsan yeniçeri isyanlarını, bu derece sıklığına karşın siyasi tarihin günlük konusu gibi ele alır.

Hobbes'a göre isyanlar, egemen güce yöneliktir ve devleti dağıtmaya kast eder. Egemen güç bölünebilir ve bir devletin gücünü bölmek, onu dağıtmaktan başka bir şey değildir.⁵⁰ Yeniçerilerle örgütlenen merkezi gruplar, kaynaklar üzerindeki kolektif kontrolünü veya menfaatini korumaya çalışan kıskırtması, yeniçeri isyanlarının tetikleyicileri arasındadır. Efdaleddin Bey, yeniçerilerin isyanlarının padişahı iktidarsızlaştıracak etkenler olduğu konusunda tereddütsüzdür: Tilly ise devrimleri kaçınılmaz fakat kestirilemeyen tikanlıklar dizisi olarak algılar.⁵¹ Yeniçeri isyanlarının ayırıcı özellikleri yönetici sınıflar arasındaki bölünmeler, rutin ödemeleri dışındaki ekonomik menfaat çatışmaları, askeri güçle iş birliği yapmış örgütlenmiş merkezi gruplarla iktidar kavgaları olduğu göz önüne alındığında isyanlar hak arama zeminine oturtulamaz. Efdaleddin Bey yeniçeri isyanlarının namus, din, vatan gibi üstün değerleri savunmak için harekete geçmeyi ifade eden sine-i hamiyet kavramını kullanarak, isyanların burada yer bulmadığını belirtir:

"Sultan Selim hâlin vehâmetine, serkeşliğin şiddetine rağmen anında doğruldu ve va'z-ı metin mehâbetiyle o heyet-i ihtilâliyyeye (ben evvel cülûsumda size dedimdi. Benim azmimde rahat ve huzur olamaz. Rahat isteyenler geri karısının yanına gitsin! Cenk edecek mertler benimle beraber gelsin. İçinizde ar yok ise ben yalnız giderim) nutk-u vecîziyle hitap edip mahmuzlayarak yürüdü. Vatanlarının kurbanı etvarı hamâsetin meftun ve hayranı olan asker sancakları omuzlayarak tâkip ettiler. O zamana kadar ortada görünmeyen ümerâ rîkâba yetişmek için birbiriyle münâkaşaya başladılar. Mürettîblerinin günlerce uğraşarak ihzâr ettiği bu ihtilâl, bu isyân-ı ihânetkarâne hakka masrûf olan bir himmet-i celâdetle bir anda basıldı. Bu da gösteriyordu ki teşvik ve tesir-i ihanet sîne-i hamîyetde yer bulamıyor. Çaldıran zafer-i bedeli kazanılmış, herkes çektiği âlâmı unutmuş idi."⁵²

Osmanlı tarihi boyunca 36 padişaktan 12'sinin isyan ve darbeye tahtını kaybettiği dikkate alındığında, bu tarihteki yeniçeri payı da kayda değerdir. Osmanlı askeri isyanları, 1446 Buçuktepe Vakası ile başlar, son isyan olarak da 1913 Bâbüâlî baskını kabul edilir. Yeniçeri isyanları Efdaleddin Bey'in yazı dizisinde de ele alındığı gibi ister savaşa gitmemek için olsun ister yönetsel çatışmalara dayansın; ayaklanmanın aktörleri gereği askeri özellik taşıyordu. Oysa toplumsal bir hareket olarak tanımlanan isyan, topluma yayılmış ortak davranış ve değerlere ihtiyaç duyar, sonunda bir ideal vardır, katılanlar ortak hareket eder. Locke'a göre tek taraflı direnme hakkı, direnenin haksızlığa uğraması veya haklı olması kaydıyla tanınır. Osmanlı askeri isyanlarında yeniçerinin direnme hakkını kullanmaya yönelten etkenler, ya iktidarda söz sahibi olma istekleri veya gelirlerle ilgili fazladan talepleriydi. Yeniçeri, kendi hâkim olduğu alanda bağlı bulunacağı padişahı/sadrazamı/idareciyi kendisi seçmek istiyordu. Yeniçerinin bu isteği, merkezci bakış açısıyla Efdaleddin Bey'in doğru bulduğu bir tutum değildi. Efdaleddin Bey, yeniçerilerin isyanına neden olan bu etkenleri kesinlikle geçerli ve doğru bulmuyor, düzene karşı gelen asileri devletin gücünü sarsan hainler olarak değerlendiriyordu. Yazar tarafından hemen hiçbir tarihi olayda hak verilmeyen yeniçerilere destek verenler de şiddetle eleştiriliyordu. Efdaleddin Bey, Sultan Selim

⁴⁸ Tekiner, *Hilal-i Ahmer Ne Diyor?* 5.

⁴⁹ Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43. Cilt, 461.

⁵⁰ Hobbes, *Leviathan*, 243.

⁵¹ Cenk Reyhan, *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, 122. David Parker, "Devrime İlişkin Yaklaşımlar", *Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek*, 1560-1991, (Der. David Parker), (Çev. Kemal İnal), Ankara :2003, 22.

⁵² Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt . III, Sayı: 20, 1 Eylül 1326, 60-62.

dönemindeki isyanı “küstah hareket” olarak değerlendirdiği Mülkiye Mecmuası'ndaki bir yazısında ulemânın da bu isyanın tertipleycileri arasında bulunduğunu yazar:

“Bir gün sonra Eskitepe nâm mahalle vasıl oldukları gün efradın bazı harekât-ı küstahânesini sezmişler ise de yine kaldıramamışlar idi. O gecenin sihrinde bir gulgule-i azîme ile isyan zuhûr eyledi. Anlaşılmaz narâlar, silah sesleri etrafa aksendaz oluyordu. Sultan Selim ocağından çıktığı zaman fecrin ilk şuaatıyla seçilan menaaızır-ı müdhîşenin karşısında bulundu. Tekmîli yeniçeri çadırlarından uğramışlar, ipleri keserek tenteleri yıkıyorlar, rastgele silah atarak layenkati bağırıyordular idi. Ümerâ ve vükelâdan bu hengâmenin meşvek ve mürettibleri olanlar ise başlarını bile çıkaramıyorlardı. Gerek rüesâ-yı askerîyeden, gerek erkân-ı devletten Sultan Selim'in hamâsetine âşık ve devletin ve vatanın selâmetine sâdık olanlar ise her tehlikeyi göze alarak asker arasında teskîn-i fitneye çalışıyorlardı. Yıkılan çadırlar, bağlanan seyishaneler tahmil idilen mekkariler silahlardan çıkan yalımlar, bağırın atlar, sözünü askere te'sir itdiremeyib yaka paça olmuş zâbitler otağı önünden hala seyreden Sultan Selimin pişgâhında bir manzara-i heybet teşkil ediyordu.”⁵³

Yeniçeri isyanları yukarıdaki örnekte olduğu gibi farklı çatışma gruplarının etkisiyle bazen bir anda, bazen hazırlıklı olarak çıkabiliyor, her bir isyan gününün koşullarından etkiler taşıyordu. Yeniçerilerin isyan etme sebepleri dönemin koşullarına göre değişebiliyordu. Sefere katılmama isteksizliği nedeniyle çıkan ayaklanmalar da Osmanlı tarihinde görülen ve Efdaleddin Bey'in işlediği olaylardandı. Efdaleddin Bey *Küçük Osmanlı Tarihi'nde*, içinde buldukları zor koşullar nedeniyle Çaldıran seferine çıkmak istemeyen yeniçerinin Tercan'da isyan etmesine değinir. Bu bölümdeki değerlendirmesine göre, Sultan Selim'in kendisine muhalefet eden devlet erkânını katletmesinden sonra yine askeri teşvik edenler olup, Tercan'da bir isyan çıkararak padişahın otağına bile kurşun atacak derecede ihtilal belirtisi gösterdiler ama Sultan Selim asla korkmayıp, ordusunu teskin ederek İran'a götürdü ve Şah İsmail ile Çaldıran mevkiinde muharebe edip, hepsi mağlup oldu.⁵⁴

Yeniçerinin savaşmaya isteksizliği nedeniyle çıkan isyana bir örnek de Küçük Osmanlı Tarihi'nde geçer: “*Viyana önünden firar eden Osmanlı askerinin hiçbir yerde durması mümkün değildi. Belgrada kadar ricat Avusturyalılarla diğer üç devlet Rusya, Lehistan, Venedik hükümetleri ittifak ederek arkamıza bırakmadılar. Macaristan'daki kaleleri birer birer elimizden almağa başladılar. Bu haberler İstanbula gelince ihtilâl çıktı. Sultan Mehmed hal olundu, yerine biraderi Sultan Süleyman-sânî cülûs etdi (1099).*”⁵⁵

Yeniçerilerin direnişini meşrulaştırması, yasayla onlara verilen hakların çiğnenmesi, ellerinden alınması gibi durumlar değildi. Yeniçerilerin sahip olduklarına inandıkları hakları kendine özgü bir biçimi olmayan, rıza ve güvene dayalı haklardı. Efdaleddin Bey, bazı yeniçeri isyanlarını ise ekonomik sebeplere bağlar. Ekonomik sebeplere bağlı yeniçeri isyanlarını sebep sonuç ilişkisiyle ele aldığı yazısında Sokullu Mehmet Paşa'nın bir meczub derviş tarafından hançer ile öldürülmesi olayından diğer erkân-ı devletin memnun olduğunu, karışıklıklar yaşanan dönemde Sultan Selim ve Sultan Murad zamanında biriktirilmiş olan hazinelerin sarf edilerek devletin parasız kaldığını ve paranın ayarının bozulduğundan bahsederek “*Maliye itibarını kaybetti. Asker ihtilal çıkarmaya başladı. Bu suretle idare mihverinden şaştı.*” sözleriyle mali durumun bozulmasının askeri ihtilale yolu açtığı çıkarımını yapar.⁵⁶

İhtilal olarak değerlendirilen yeniçeri isyanları, tahtta değişikliklere kadar varabiliyordu. Efdaleddin Bey'in bir örneğinde, Sultan II. Murat, kendi isteğiyle oğlu II. Mehmet'e tahtını bırakmış, durumdan memnun olmayan yeniçerilerin isyanıyla Sultan Murat yeniden tahtı almıştır. Sultan I. Selim de taht mücadelesinde kardeşlerini saf dışı bırakmak için yeniçerilerin desteğini kazanmıştır.

Bir başka örnek ise III. Murat döneminde Koca Sinan Paşa'nın, kapıkulu ocak defterlerini inceletmesiyle ilgilidir. İnceleme sonunda beş bin otuz yedi kişinin ocağa usulsüz olarak kaydedildiği belirlenince bu durumun gerekçelerini de içeren bir telhisi padişaha yazıldı. Bu kadar fazla sayıda askerin çıkarılmasının zor olduğu tespit edildi.⁵⁷ Nitekim Koçi Bey Risalesi'ne göre dönemin ulûfeli sayısı 92 bin 206 olarak belirtilmiştir. Koçi Bey'in “*bu kadar çok kula mevâcip mi yetişir? Bu kadar mevâcibe hazine mi dayanır? Bu yazılar tâigeler ulûfeye sahip*

⁵³ Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*, Sayı , Cilt . III, Sayı: 20, 1 Eylül 1326, 62.

⁵⁴ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 91.

⁵⁵ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 145-146.

⁵⁶ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 117.

⁵⁷ Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2012, 87.

olanlardır. Bunlardan başka kul değilken kul nâmına olup, reâyâ ve berâyâyâ pek çok zulmedenler, ikiyüz bin kadar kimseler olup, onlar dahi âleme kötülük yapmışlardır...” diye ifade eder.⁵⁸

Buçuktepe Vakası da hem yeniçerilerin siyasete karıştığı ilk isyan, hem de ekonomik sebeplerle çıkan; ayrıca taht değişikliğine sebebiyet veren ayaklanma olarak bilinir. Bu isyan çıkmadan önce Karamanoğulları ve Macarlar ile barış imzaladıktan sonra tahtı oğlu II. Mehmed'e bırakan Sultan II. Murad, Macaristan'ın anlaşmayı bozarak 1 Eylül 1444'de Osmanlı Devleti'ne savaş açması üzerine yeniden idareyi ele aldı. Osmanlı tarihindeki ilk yeniçeri ayaklanması olarak bilinen Buçuktepe vakası, Edirne'de meydana geldi. Maaşlarını alamadıkları ve paranın değerinin düşürüldüğü gerekçesiyle isyan eden yeniçeriler, ilk defa siyasete alet edilmişlerdir.⁵⁹ Yeniçerilerin maaşlarına yarım (buçuk) akça artış yapılarak yatıştırıldığı için Buçuktepe adı verilen bu isyanı Halil Paşa'nın düzenlediği kabul edilir.

Askeri ayaklanmaları ihtilal olarak tanımlayan Efdaleddin Bey'in yazıları bu bir örneklikten ilerler. Buçuktepe Vakasını Küçük Osmanlı Tarihi'nde de ihtilal olarak tanımlayan Efdaleddin Bey, taht değişikliğini bu isyana bağlar: *“Tarihte Birinci Edirne Vakası namıyla ma'ruf olan bir ihtilal uhur etdiğinden Sultan Mehmed tecrübesizliği ve gençliği cihetiyle yeniçerileri ve hükümeti idare edemeyeceği korkusuyla Sultan Murad hazretleri tekrar gelerek üçüncü defa olarak cülus ettiler,⁶⁰”* Efdaleddin Bey aynı isyanı Mülkiye Mecmuası'nda ise daha geniş inceler, Fatih Sultan Mehmet'e karşı gelen yeniçerinin, ordunun başında yeniden Sultan Murad'ı görme isteğinden dolayı isyan çıkarması ve kendilerine hoş gelemeyen yeni döneme karşı gelmelerini ayrıntılı bir şekilde anlatır.⁶¹

Siyasi olayları padişahların dönemine göre ele alan Efdaleddin Bey, ihtilaller serisinde de döneminde yeniçeri isyanı çıkan padişahları değerlendirir. Dolayısıyla Efdaleddin Bey'in yazı dizisinin ana temasını oluşturan isyanların gerçekleştiği olaylar anlatılmış, yeniçeri olaylarının meydana gelmediği padişahla ve dönemleri ele alınmamıştır. Buna göre 1730-1808 arasında yeniçeri isyanı yaşanmazken, XIX. yüzyılda artık kendi aralarında bile çatışma halinde olan yeniçeriler, çeşitli sebeplerle birbirlerine top ve tüfekle saldırır, kavga ve olay çıkarır hale geldiler.⁶²

Devletin genel yapısındaki değişimler ve yenileşmeler de yeniçerileri etkiliyordu. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid ordusunu yeniçerilerin talim hoşlarına gitmiyordu. Efdaleddin Bey'in anlatımına göre, Sultan Selim'in hizmetinde olup bu işlere memur edilenler dahi hakikati görmeyerek kendi buldukları büyük mevkilerin gururuyla gözleri kapanmıştı. Efdaleddin Bey, o günleri şöyle tarif eder:

“Karadeniz boğazında bulunan kal'a muhafızları eski askerler Kabak Mustafa isminde bir hainin idaresi altındayken isyan ettiler. (Nizamı Cedidi istemiyoruz) diye ihtilal çıkardılar. Nizamı Cedid hayli kuvvetli idi. Sultan Selim bir alay gönderse onları mahvederdi. Fakat pek merhametli olduğundan tebamdan kimse incinmesin diye işi tatlılık ile görmek istedi. Bu mümkün olamadı. Kabakçı Mustafa isyanı büyüyerek İstanbul'a sirayet etti. Erkân-ı devletten birçoğunu öldürdüler. Nizam-ı Cedit lağvolundu. Sultan Selim hal edilerek yerine IV. Sultan Mustafa cülus etdi. (1222).”⁶³

Yeniçeri isyanlarını kronolojik olarak yazan Efdaleddin Bey'in Mülkiye Mecmuası'ndaki Osmanlı İhtilalleri yazı dizisinin sonuncusu 20. sayıda yer almaktadır. Bu sayıdaki değerlendirmelere göre Sultan Selim'in cülusundan sonraki duraklama mânen devam ediyordu. Cülusun gerçekleşmesiyle düzen yeniden sağlanmış zannediliyorsa da saltanatı halen isteyen şehzadelerin gayrimeşru istekleri devam ediyordu. Sultan Selim ise kardeşlerine şefkatle muamele edeceğine dair babasına söz verdiği için Sultan Ahmed ve Sultan Korkud'a karşı müşfikâne bir şekilde davranıyordu. Fakat bu şehzadeler saltanatın sükûnunu bozacak bir eylem yapmamaya dair sözlerinde durmadıklarından yeni bir ihtilal meydana geldi. Sultan Ahmed, oğlu Sultan Aâaddin'i bir miktar askerle Bursa'ya gönderdi bu sırada subaşı katledildi. Haber Sultan Selim'e ulaşınca devlet erkânını huzurunda topladı ve *“Babam kardeşlerimden muhalefet gelmezse onlara zarar vermememi buyurmuştu. Lakin bugün saltanata karşı ihtilal oluyor. Biz umur-ı nizam kasdıyla bir saltanatı yüklenmiştik”* dedi ve Bursa üzerine yürüdü. Şehzade Alâaddin Bursa'yı terk etti ve Sultan Ahmed de harem dairelerini Malatya taraflarına taşıyıp oğlu Alâaddin'e yardım için

⁵⁸ Danışman, Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, Türk Kültürü Kaynak Eserler Dizisi, MEB Devlet Kitapları, 36-38

⁵⁹ Özcan, Abdülkadir, “Buçuktepe Vakası” DİA, 6.Cilt, İstanbul,1992, 343-344, Yunus İnce, “Sultanın İsyankâr Kullarının İlk İsyanı: Buçuktepe Vakası” *History Studies*, Cilt 10, S. 5, 83-101: 2018. DOI Number: 10.9737/hist.2018.622.

⁶⁰ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 24.

⁶¹ Tekiner, *Mülkiye Mecmuası* Cilt III, Sayı: 14, 1 Mart 1326, 63., *Küçük Osmanlı Tarihi*, 24.

⁶² Yaşar Baş, “Merkez ve Taşrada Yerleşik Yeniçeri-Halk Çekişmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 49, Bahar 2014, 355.

⁶³ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 184.

yola çıktı. Ankara Valisi Malkoçzâde Ali Bey tarafından karşılandı. Ali Bey, Sultan Selim tarafından takibe memur olduğundan Sultan Ahmed'in peşini bırakmadı fakat Sultan Ahmed Karaman yolundan saparak takipten kurtuldu. Sultan Selim Bursa'da Şehzade Alâaddin'in tahribatını tamir ederken, Sultan Ahmed ise askerini yeniden tanzim etti ve saldırıya hazır hale geldi. Davud Paşazade Mustafa Bey'i Amasya'da bastırıp esir aldı ve kendisine vezir yaptı. Sultan Ahmed Kemah ve Niksar yoluyla Amasya'ya saldırdı ve gayet kanlı bir muharebeyle zafer kazandı. Bu vaka, Anadolu'yu baştan başa yeniden karıştırdı. Zaten çok olan Sultan Ahmed taraftarları, ahalinin uğradığı sıkıntıları öne sürerek ve buna sebep olarak sırasız padişah olan Sultan Selim'i göstererek Sultan Ahmed'in hakkını tasdikini istemeye başladılar. Bu karışık bir durum oluşturdu ve saltanatın Sultan Ahmed'e verilmemesini temin edenler bile Sultan Selim'in saltanatı aleyhine söz söylemeye başladılar. Anadolu ümerası Sultan Ahmed'in başına toplanıp Sultan Selim taraftarlarını her taraftan rahatsız etmeye başladılar. Amasya'nın Sultan Ahmed tarafından tekrar zapt edilmesi Malkoç oğlu Ali Bey'in Ankara'dan firar ederek hümayuna gelişi ve Anadolu halkının Sultan Ahmed'e ilhak etmesi Sultan Selim'i telaşa vermişti.

Efdaleddin Bey'e göre, Sultan Selim büyük fedakarlıkla ortaya atladığı ilk günden beri menâfi-i umûmiye adına bina ettiği icraatin yıkılacağı endişesiyle vatanın ve milletin düşmanların istilasında kalmaması için ne yapılması gerekeceğini, kendi nefsinin asla hesaba katmayarak büyüklere mahsus bir azimle kararını verdi ve icraatlarına başladı.⁶⁴ Efdaleddin Bey, Sultan Selim'in beş kardeşini öldürtmesine de bu bahiste yer verir. Yazara göre, Sultan Selim beş kardeşini katlederek saltanatı bu dağdağalı halden kurtardıktan sonra bu defa Korkud'u ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiştir. Sultan Korkud, Sinan Ağa'nın ilgilenmesiyle idam ettikten sonra sıranın Sultan Ahmed'e geldiğini, bu olaylar dahilinde Mustafa Paşa'nın da idam edildiğini kaleme almıştır.

Efdaleddin Bey, makalenin sonunda Sultan Selim'in hükümetini her türlü rekabet saldırısından kurtararak ihtilallerin sona ermesiyle devletin şandan şana, zaferden zafere geçtiğini yazar ve hatta Sultan Selim'in şiddetini şu sözlerle över: "*Bayezid devrinden beri alışkanlık edinilmiş ve fetret esnasında bütün bütün kendini göstermiş olan bu inzibatsızlık Sultan Selim'in şiddetleriyle layık olduğu kadar izale edilemediğinden Sultan Selim döneminde de rahatsız edecek bası ihtilaller ortaya çıkmıştır.*"⁶⁵ Sultan Selim'in şiddetini olayların bastırıldığı ve devletin kuvvetine kavuştuğu gerekçesiyle takdir eden Efdaleddin Bey, yine de padişahın insani yönüne de vurgu yapar ve Bursa'daki şehzadelerin idamını emrettiği gün kırlara kaçtığı ve o geceyle ertesi gece asla uyumayıp sabaha kadar dolaştığını, yemeden içmeden kesildiğini yazar.

Efdaleddin Bey'in isyanları haklı bulduğu ender bir durum da vardır. Yazar, Lale Devri'nin sonunu ve Sultan Ahmed'in hal edilmesini toprak kaybı ve sefahate bağlar. Küçük Osmanlı Tarihi'nde bu durumu anlatırken, daha önceki dönemlerdeki gibi isyancıları haksız bulmaz:

"...İran'da hükümeti ele alan Nadir Ala Şah hücum ederek oralarda zapt etmiş olduğumuz memâlik bir bir elimizden almaya başladı. Bu haberler İstanbul'a gelince zaten sefahat ediyor diye sadrazam aleyhinde bulunan efkâr-ı umumiye galeyâna gelerek bir ihtilal çıktı, Sadrazam pârelendi ve Sultan Ahmed hal oldu (1143) yerine Sultan Mahmud Han cülûs etdi. Zamanında devletin ihtiyacını takdir ederek ora göre çalıştığı gibi terakkiye hizmet vererek İstanbul'da ilk önce matbaa açmış ve Yalova'da kâğıt fabrikaları, hara ve sanayi sâir fabrikaları açmıştır. Bu kadar çalışmakla beraber sefahate de meyl edip eğlenceler ile vakit geçirmiştir. Bundan dolayı akıbeti ihtilal çıkararak katl olunmuştur."⁶⁶

Efdaleddin Bey, isyanların oluş sebepleri ve şekillerine göre devletçi bir tarih anlayışıyla değerlendirdiği tüm yazılarında yeniçerileri düzeni bozmakla suçlar. Yukarıdaki örnek gibi yönetim mekanizmasına eleştirisi ise neredeyse yok denecek kadar azdır.

Sonuç

Osmanlı tarihçilerinden Efdaleddin Tekiner, Mülkiye Mecmuası'nda yazdığı on sayılık *Osmanlı İhtilalleri* yazı dizisi, İhtilaller. *Hilal-i Ahmer Ne Diyor?* adlı makalesinde ve *Küçük Osmanlı Tarihi* adlı ders kitabında yeniçeri isyanlarını değerlendirmiştir.

Efdaleddin Bey, Osmanlı siyasi tarihini padişahların dönemine göre ele aldığı bu yazılarında yeniçeri isyanlarını, devletin düzenini bozmaya yönelik kabul ettiği için ihtilal olarak değerlendirmiştir. *Küçük Osmanlı Tarihi* isimli kronolojik siyasi tarih kitabında, Mülkiye Mecmuası'ndaki Osmanlı İhtilalleri başlıklı on makalelik yazı dizisinde

⁶⁴ Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt . III, Sayı: 20, 1 Eylül 1326, 58-60.

⁶⁵ Tekiner, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt . III, Sayı: 20, 1 Eylül 1326, 61.

⁶⁶ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 160.

çoğunluğu siyasi güç çatışmaları ekseninde gelişen askeri isyanları, ihtilal olarak işlemiştir. Son dönem Osmanlı tarihçiliğinin bir örneği olarak Efdaleddin Bey, devletçi bakış açısı doğrultusunda, Osmanlı Devleti'ni merkezi bir idare olarak değerlendirmenin dışında, isyanları padişaha karşı kalkışmalar olarak ele almıştır. Efdaleddin Bey'in kamu felsefesinde, ihtilalin veya devrimin doğal bir hak olduğu anlayışı yoktu, bu bakış açısı da tüm yazılarına yansımıştı.

Efdaleddin Bey'in değerlendirmelerinde yeniçeriler kimi zaman taht kavgalarından kendilerine bir fırsat ortamı oluşturmuşlar, cülûs bahşisi veya istemedikleri yöneticilerin değiştirilmesi, hatta istedikleri padişahı tahta geçirmek için devletin kendilerine verdiği silah gücünü kullanmaktan çekinmemişlerdir. Padişaha/yönetime karşı herhangi bir ideolojisi bulunmayan yeniçeriler bazı dönemlerde iktisadi gidişatı beğenmedikleri veya askeri talimleri yapmamak için, kimi zaman da savaşa katılmak için isyan etmişlerdir.

Efdaleddin Bey, ihtilal kavramını yazılarında yeniçeri isyanının dışında nadir kullanmıştır. Yazar, yalnızca *Küçük Osmanlı Tarihi*'ndeki Venedik bahsinde bu ülkenin Musul'da ihtilal çıkarmak, Arnavutluk'ta İskender Bey'i teşvik etmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni zayıflatmaya çalıştığını yazmıştır.⁶⁷ Yazara göre halkın hürriyeti için sokaklara döküldüğü ve canını verdiği ihtilaller Avrupa'da görülmüştür. Osmanlı topraklarındaki ihtilal örneklerinin tamamını ise yeniçeri isyanları oluşturur.

Efdaleddin Bey'in ihtilal algısı tarihsel bağlamının ürünüdür. *Osmanlı İhtilalleri* serisi, bu kavramın tarihsel kullanımının dışında, isyancıların düzeni bozmaya yönelik faaliyetlerine odaklanır. Teorik modern tarih yazıcılığını ihtilal serisinde pratiğe dönüştüremeyen Efdaleddin Bey, çağının problemi olan Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtaracak düşünce sistemleri doğrultusunda devletçi bir yaklaşım sergilemekten kaçınmaz. Bu yaklaşımla da *Küçük Osmanlı Tarihi* adlı kitabı ve Mülkiye Mecmuası'ndaki yazı dizisinde içinde bulunduğu koşullara tepki gösteren veya siyasi güç çatışmalarına dahil olan yeniçerilerin bu türden kalkışmalarını devleti yıkmaya yönelik ihtilal kapsamında değerlendirmiştir. Efdaleddin Bey'in devlet algısı, düzeni bozmaya yönelik her türlü hareketi en sert şekilde bastırması gereken, devletin askeri ve bürokratik aygıtları kendi sınırlarının dışına çıkmaması gereken mekanizmalarıdır. Bu bağlamda yeniçerilerin çeşitli sebeplerle çıkardıkları isyanlar devleti yıkmaya yönelik ihtilal denemeleridir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi BOA.DH.SAİD.d.180/49

Telif Eserler

Aktürkoğlu, M.E., Mülkiye Mecmuası'nda (1909-1911) Tarihi, İdari ve Sosyal Tartışmalar, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2018.

Aksan, Doğan, "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *Bellefen*

Arendt, Hannah, *Revolution*, Penguin Books, 1990.

Baş, Eyüp, "Tarih-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine" *AÜİFD XLVI*, Sayı II, 2005: ss. 167-204.

Baş, Yaşar, "Merkez ve Taşrada Yerleşik Yeniçeri-Halk Çekişmesi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 49, Bahar 2014, 324-365.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 26. Baskı, 2018: 38-39.

Beydilli, Kemal, "Yeniçeri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43. Cilt, 2013: 452-462.

⁶⁷ Tekiner, *Küçük Osmanlı Tarihi*, 73.

- Carter, Findley, V, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara: 2019
- Coşar, A.Mevhibe, Emre Türkmen, "Bir Kavram Alanı Belirlemesi: Devrim, İhtilal, İsyan", *Zamanın İzleri: İlkeler, İdeolojiler ve İsyanlar*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2017: 11-29.
- Çankaya, Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, Ankara: 1968-1969.
- Çelik, Bülent, "Yeniçerilerin Esnaflaşmasında Orducu Görevinin Rolüne Dair Bazı Tespitler", *Belgi Dergisi*, C.2, S.18, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2019/II: 1683-1700.
- Danışman, Zuhuri, *Koçi Bey Risâlesi*, Türk Kültürü Kaynak Eserler Dizisi, MEB Devlet Kitapları: 1972.
- Eyice, Semavi, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Eylül 1957.
- Gökbilgin, Tayyip, "Kaybettiğimiz Değerler: Efdaleddin Tekiner", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*: Eylül 1957.
- Hobbes, *Leviathan*, Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Işık, Sever, *John Locke ve Edmund Burke'ün Siyaset Felsefesinde İhtilal Olgusu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- İnce, Yunus, "Sultanın İsyankâr Kullarının İlk İsyanı: Buçuktepe Vakası", *History Studies*, Cilt 10, Sayı 5, 83-101: 2018. DOI Number: 10.9737/hist.2018.622.
- Katgı, İsmail, Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl/Vol 5, Sayı/No 2, (ORCID ID: 0000-0002-8142-7481) Güz/2020: 759-814
- Keskin, Nuray E., "II. Meşrutiyet'te Yeni Düzen Arayışı: Mülkiye Mecmuası Üzerine Bir İnceleme (1909-1911)", *18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform*, TODAİE, Ankara: 2009, 225-236.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'nin Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 19. Baskı, İstanbul: 2023.
- Locke, John, *The Second Treatises of Government*, Cambridge University Press: 1960.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara: Phoneix Yayınları, 2017.
- Önal, Ahmet, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012.
- Özbent, Sueda, "Sözlüksel Alan Teorisi ve Çeviri", *Diyalog*, 55-66: 2013/2.
- Özcan, Abdülkadir, "Tarih-i Osmâni Encümen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40. Cilt. Ss 83-86. İstanbul: 2011.
- _____, "Buçuktepe Vak'ası", *DİA*, Cilt 6, TDV Yayınları: Ankara 1992.
- Parker, David, "Devrime İlişkin Yaklaşımlar", *Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek, 156-1991*, (Der. David Parker), (Çev. Kemal İnal), Ankara: 2003.
- Reyhan, Cenk, *Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve*, Akademik Bakış, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008: 121-138.
- Reyhan, C, Kılıç, H., "Türkiye'de Rankeci Tarihçiliğin İnşası: Ahmet Refik Altınay", *Tarih Yazımı*, 2023: 287-325.
- Şafak, Ali, "Bağ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4. Cilt, 451-452, İstanbul: 1991.
- Şahsuvaroğlu, Haluk, Bir Tarihçinin Ölümü, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Eylül 1957.
- Tekiner, Efdaleddin, *Muhtasar İslam Tarihi*, Kader Matbaası: İstanbul 1326/1908.
- _____, *Küçük Osmanlı Tarihi*, İstanbul Kerabet Matbaası: H.1327.
- _____, *Mülkiye Mecmuası Dergisi*, Cilt II, Sayı 11, 1 Kânûn-ı Evvel 1325, 45-49.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt II, Sayı: 13, 1 Şubat 1325, 53-56.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt III, Sayı: 14, 1 Mart 1326, 60-64.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt III, Sayı: 15, 1 Nisan 1326, 56-60.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt. III, Sayı: 16, 1 Mayıs 1326, 55-58.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt III, Sayı: 17, 1 Haziran 1326, 44-49.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt III, Sayı 18, 1 Temmuz 1326, 49-56.
- _____, *Mülkiye Mecmuası*, Cilt III, Sayı: 19, 1 Ağustos 1326, 48-60.

- _____, Mülkiye Mecmuası, Cilt. III, Sayı: 20, 1 Eylül 1326, 55-64.
- Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution*, University of Michigan: 1977.
- Türkçe Sözlük, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları Ankara: 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'nin Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 19. Baskı, İstanbul: 2023.
- Ward Lee, *John Locke and Modern Life*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Weisberger, Leo, *Dünyanın Zihnen Geliştirilmesinde Dil Alanları*, Çev. Hüseyin Sesli, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum: 1968.
- Williams, Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev: Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 326-332: 2011.